

10 november 2015

Elfnummerlezing door Philipp Blom

Ik draag deze lezing op aan een recent overleden vriend, Jon Stallworthy - dichter, leraar in Oxford, biograaf van de Engelse War Poets, een hartstochtelijke en uitstekende onderzoeker van de ervaring van de Great War - en een persoonlijk vriend, die mij ook Siegfried Sassoon's gedichten liet ontdekken:

Everyone suddenly burst out singing;
And I was filled with such delight
As prisoned birds must find in freedom,
Winging wildly across the white
Orchards and dark-green fields; on - on - and out of sight.

Everyone's voice was suddenly lifted;
And beauty came like the setting sun:
My heart was shaken with tears; and horror
Drifted away ... O, but Everyone
Was a bird; and the song was wordless; the singing will never be done.

Hoe heeft dit landschap zich veranderd! Vanavond gaat de zon weer neer over een mooi en vreedzaam land van boomgarden en donker groene velden. En toch draagt het land zo'n diepe littekens, herinneringen aan herfstavonden honderd jaar geleden, toen het roze licht van de ondergaande zon een apocalyptisch scenario bescheen, dat wij nog op foto's van de tijd kunnen zien, en aanvoelen:

Bomen zonder takken, net als reusachtige pijlen van de hemel geworpen, gigantische holen vol met vuil water, een tank, die in de modder is vastgelopen, en overal de bruingrijze massa van slijk, die naar excrementen en rottend vlees ruikt. Het is bijna, alsof de mensen niets anders zijn dan de ammunitie die de machines gebruiken.

Een historische paradox ligt begraven samen met de soldaten in de aarde van Vlaanderen. De soldaten die hier sneuvelden waren vaak hier in de naam van een ideaal, een vaderland een keizer. Zij waren gekomen omdat zij anders waren dan de vijand. Maar de doodbrengende machines van het slagveld maaiden hen allemaal neer in dezelfde modder en de granaten verscheurden ieders lichaam, zonder te vragen naar overtuiging, religie, klasse, of nationaliteit. Inderdaad, er was een echt kosmopolitisme van de dood, en de aarde rond Ieper bedekt niet alleen maar Belgen, Duitsers, Fransen, en Britse soldaten, maar ook Marokkanen, Algerijnen, Tunesiërs, Senegalezen, Canadezen, Australiërs, Nieuw-Zeelanders, Zuid Afrikaanse, Chinese, Indiaanse en Jamaicaanse soldaten.

Deze globale, multiraciale maatschappij van de dood heeft iets veranderd, niet alleen voor de overlevende soldaten zelf, maar ook voor de samenlevingen waarin zij terugkwamen. En om te kunnen begrijpen wat er precies is veranderd moeten wij even stil staan bij de ervaring van de oorlog zelf. De Engelse wetenschapper Jack Haldane, die zelf aan het Westerse front was, beschreef het als volgt:

Een glimp van een vergeten veldslag uit 1915. Curieus genoeg roept hij associaties op met een tamelijk slechte film. Door een werveling van stof heen worden plotseling grote zwarte en de gele massa's rook zichtbaar, die het aardoppervlak openscheuren en alles vernietigen wat de mens geschapen heeft. Die nemen het grootste deel van het beeld in beslag, maar ergens halverwege zie je ook nog maar een paar irrelevant ogende menselijke figuren. Kort erop zijn er al minder. Het valt moeilijk te geloven dat zij de hoofdpersonen zijn in deze strijd. Je zou veel eerder opteren voor die enorme vettige zwarte massa's, want die vallen veel meer op, en we denken dat de mensen dienaren zijn van de rookmassa's en een roemloze, ondergeschikte, dodelijke rol spelen in de strijd. Het is immers mogelijk dat dit de juiste zienswijze is.

De mens als parasiet van de machine? Dat was de indruk van honderdduizenden soldaten, die moesten ontdekken dat hun moed en hun kracht niets waren vergeleken met een geschut, dat van twintig kilometer weg op ieder moment de dood kon brengen, met een wolk van mosterdgas die zonder geluid over de heuvels waaide. Walter Benjamin, zelf nooit soldaat geweest, schreef:

Een generatie die nog naar school reed in door paarden getrokken rijtuigen stond plotseling onder de open hemel in een landschap waarin alleen de wolken hetzelfde waren gebleven, en in het midden, in een krachtenveld van destructieve stromen en explosies, de nietige, kwetsbare menselijke gestalte.

Deze nietige, kwetsbare gestalte bevond zich opeens in de meest moderne plaats van de wereld, een plek waar alles industrieel was geproduceerd en gestandaardiseerd, waar iedereen een nummer had, en een uniform, en getraind was om uniforme acties aan uniforme machines uit te voeren. Het Westerse front was niet alleen de grootste fabriek van de dood die de mens ooit had bedacht, de soldaten waren niet helden van het vaderland, maar vooral werkers in een gigantisch industrieel systeem dat lijken en verminkte lichamen produceerde.

Maar ook het overleven kon verschrikkelijk zijn. De dichter Siegfried Sassoon wordt achtervolgd door de idee dat hij een stem moest geven aan de monden van de doden:

O, but Everyone
Was a bird; and the song was wordless; the singing will never be done.

Maar de meesten konden geen worden vinden voor hun lied van angst en verdriet en verlies. „*Shell Shock*“, een staat van letterlijk stomme waanzin en krampachtige lichamelijke tics, vaak verbonden met een bijzonder traumatische belevenis zoals een nacht alleen in de prikkeldraad van *No Man's Land*, stuurde talloze soldaten naar psychiatrische ziekenhuizen. De ervaring was te verschrikkelijk voor menselijke zintuigen, de constante ontploffingen en de voortdurende verwachting van een plotselinge, gruwelijke dood te verscheurend voor hun mentale kracht.

De doden en de zieken, de gewonden en de weduwen overall vormden een soort van democratie van het lijden.

Op een andere vlak was de ervaring van de geïndustrialiseerde oorlog misschien nog meer ingrijpend in de Westerse cultuur, omdat het heeft veranderd, hoe mensen en samenlevingen over zichzelf nadachten.

De vooruitgang en de industrialisatie thuis, zowel als de *mission civilisatrice* van de kolonialisten, rustten op een verbond tussen de Verlichting en religie, die allebei hun missionarissen hadden. De negentiende eeuw leefde met een steevast geloof in de vooruitgang en de bereikbaarheid van een doel – of een wereld zonder honger, armoede, en oorlog. De Verlichting had deze vooruitgang mogelijk gemaakt door de rede te bevrijden van zijn oude ketens. De Verlichting toonde de richting aan op weg naar een perfecte wereld.

En nu was het deze Verlichting die de oorlog niet alleen niet kon zien aankomen maar nog veel minder voorkomen – het werk van briljante wetenschappers en onderzoekers, van ingenieurs en wiskundigen, die het mosterdgas had verzonnen, en de mitrailleur, de prikkeldraad en de tank. De schepsels van de Verlichting waren begonnen hun scheppers te vernielen. De rede was besmet met het bloed van de slachtoffers van de nieuwe technologie.

De hele twintigste eeuw heeft geworsteld met dit inzicht, met het besef dat in de verlichte rationaliteit een donkere kant schuilt, dat een expert in statistiek net zo goed het transport van goederen kan berekenen als het transport van mensen op weg naar hun geplande en gebudgetteerde dood. Vanaf het einde van de oorlog en zeker na Auschwitz en de *Bloodlands* kon niemand meer zo maar van de vooruitgang spreken, of van de *mission civilisatrice*, zonder cynisch of dom te zijn.

Wij hebben deze crisis nog niet achter ons gelaten. Wij zijn het geloof in ons collectief project kwijt geraakt. De kloof tussen retoriek en realiteit was gapend, de idee van vooruitgang ontwricht van zijn morele as.

De Vlaamse burenen, die in 1918 terug naar hun dorp kwamen hadden een plattegrond nodig om zich in het land van hun vaders en hun vooroorlogs leven te oriënteren, omdat de ploeg van bommen en granaten niet alleen huizen en vegetatie vernield had, maar ook het reliëf van het landschap had getransformeerd. Ook wij staan in een landschap dat wij nauwelijks herkennen, maar anders dan de boeren van toen hebben wij geen plattegrond van het morele landschap waarin wij willen leven. Die moeten wij nog tekenen, uitgaand van het land zoals het nu is, een land dat nog steeds voortdurend verandert. Dat is moeilijk werk. Het vraagt veel verbeelding.

De morele plattegrond van de naoorlogse tijd beschrijft een maatschappij die getransformeerd wordt door de ervaring van de oorlog, op weg naar een fundamentele omwenteling in seksuele ethica en de rechten van vrouwen, een moreel landschap waarin de idee van klasse bijna is verdwenen en de idee van ras vervangen door cultuur, een collectief gesprek dat meer en meer om fundamentele identitaire en individuele rechten gaat, en proportioneel minder om doelen, om een gemeenschappelijk project.

In de periode na 1945 hebben vele Europeanen dus voor een zeker hedonistisch nutisme gekozen. Geen geschiedenis meer maken, maar de perfecte *pasta alla putanesca*. Wij zijn allemaal op een zekere manier kosmopoliet, allemaal op een zekere manier onzeker, ongerust. Onze grootouders trokken hun identiteit uit klasse, kerk en vaderland. Wij proclameren onze tribale individualiteit door consumptie van signaalgoederen, angstig observerend wat in en out is.

Wat in en out is, of wie het is, dat wordt nu weer meer dan ooit een urgente vraag. Het landschap, dat onze morele plattegrond dient af te beelden, is net weer veranderd, onder onze ogen. Er zijn nu miljoenen van voeten over heen gegaan, van het Zuiden en Zuid-Posten van Europa direct naar het Noorden. Het zijn vluchtelingen. Zij weten alles af van de retoriek van wij en zij, van de democratie van het lijden, van het kosmopolitisme van de dood.

En wij, na zo veel energie te investeren in de discussie over rechten, over mensenrechten, staan stom van verbazing voor mensen die hun recht op een leven zonder angst en zelfs met een perspectief op een goed bestaan komen eisen. Het is een groot aantal mensen, en zij zijn anders dan wij. Zij komen vaak met te hoge verwachtingen en ideeën uit een wereld van dood, fundamentalisme, onderdrukking en onwetendheid. Er is sprake van een menselijke vloed.

De Engelse publicist Kenan Malik heeft ons debat rond immigratie vergeleken met het debat aan het einde van het negentiende eeuw, en hij komt tot de conclusie dat de argumentatie amper is geëvolueerd. Toen spraken wetenschappers, filosofen en politici erover dat de armen een „andere ras“ waren, een barbaarse horde zonder aanleg voor de meest rudimentaire civilisatie. En wat voor het Europees proletariaat gold wordt vanzelfsprekend ook toegepast op koloniale volken, op mensen met donkere huidkleur. De *dividing lines* waren klasse, en ras.

Vandaag is het cultuur. Niemand zou durven te zeggen dat vluchtelingen niet hier kunnen leven omdat zij niet opgevoed lijken of lid zijn van het foute ras. In plaats daarvan wordt beweerd, dat zij cultureel te verschillend zijn van ons, dat hun waarden hen ongeschikt maken voor een Westerse maatschappij.

Het patroon van de argumentatie blijft hetzelfde: deze keer zijn er te veel, zij zijn anders op een manier die immanent en permanent is. Als wij te veel binnenlaten, verzwakt onze identiteit, onze waarden worden bedreigd, er ontstaan parallelle samenlevingen, en daarmee het gevaar van onrust en zelfs burgeroorlog. Zo gezien is het verwelkomen van honderdduizenden wanhopige vluchtelingen het gevolg van de decadentie van een Westen zonder identiteit, of trots op de eigen geschiedenis. Zo argumenteerden mensen in Europa al toen joden in het negentiende eeuw voor pogroms vluchtten, toen Ierse katholieken naar Engeland trokken, zo argumenteerden mensen in Amerika toen Europeanen aan het zogenoemde *Derde Reich* wilden ontkomen.

De profeten van de nationale neergang door immigratie hebben het al vaker fout gehad. Waar zij rivieren van bloed hadden voorspeld kwam confrontatie maar ook coöperatie en een nieuwe soort van identiteit, waar zij een culturele vervuiling door cultureel verschil hadden gezien kwam de culturele bloei - van de Griekse geschriften in de bagage van gevlochte Byzantijnse

geleerden in de middeleeuwen tot het Amsterdam van het Gouden Eeuw en het joodse Wenen, en het begin van een nieuw, kosmopolitisch Europa.

Dit Europa gaat komen – met of zonder onze toestemming. Met krimpende, oude populaties en omgeven door regio's in chaos, en de sociale en economische destabilisatie door de voortdurende klimaatopwarming zijn wij niet lang in staat immigranten buiten te houden. *Fortress Europe* is niet alleen walgelijk vanuit een moreel standpunt, het is op den duur ook praktisch onmogelijk. Wij kunnen niet een muur optrekken om in theorie de Westerse, Christelijke waarden te bewaren maar in praktijk onze rijkdom te verdedigen tegen de armen.

Maar de grote omwenteling die op ons afkomt geeft ons ook enorme kansen: zonder migranten zou Europa al lang zijn verdwenen uit de geschiedenis. Zonder migranten zou ons culturele narcisme nog meedogenlozer zijn, zonder hen zou geen economie kunnen draaien, zonder hen zou ons dagelijks leven armer zijn, zonder hen zouden onze bevolkingen nog vlugger, nog sterker zijn gekrompen – meer dan twintig percent van de mensen in Duitsland hebben allochtone wortels. Zonder migranten zou er geen Europese toekomst zijn. En hoe deze toekomst eruit kan zien wordt geformuleerd door iemand, die midden in een groot debat over immigratie zat: Saul Ascher, een vechter voor joodse emancipatie, die 1815 schreef:

Men vraagt niet en zou niet mogen vragen: Wat denkt de aankomeling?, maar: wat doet hij, hoe leeft hij? Als hij de wetten van de staat acht is hij een goed burger.

Het is misschien niet te gedurfd te beweren dat de wereld van 1914 is verscheurd doordat het de verandering binnen zijn eigen maatschappijen niet kon assimileren, dat de spanning tussen moderne samenlevingen en een inflexibele, aristocratische elite te groot werd.

In een periode van bruisende industrialisatie en economische zowel als culturele globalisatie was de retorica van keizer en vaderland, van nationale trots en celebratie van een imaginair groot verleden een effectief placebo voor de zenuwen van burgers, die zich slachtoffer voelden van het „wortel-loze“ kosmopolitisme van de moderne tijd. Het was een puur denkbeeldig verhaal, maar het werd dankbaar overgenomen. Wij kennen de resultaten. Wij betreuren de slachtoffers hier en vandaag. Wij herdenken hun zinloze dood, de opoffering van miljoenen van jonge mensen die het recht hadden op het najagen van hun eigen, persoonlijk geluk.

Deze situatie heeft een sterke parallel met vandaag. Ook wij zien ingrijpende veranderingen aan de horizon. Misschien zal onze eigen wereld ons niet meer vertrouwd zijn. In het tijdperk van identitaire rechten dreigt dat een gevecht over identiteit, over cultuur te worden. Populistische partijen en bewegingen overal in Europa krijgen dagelijks nieuwe leden, en zij beloven een sterke grens, nationale soevereiniteit, ze bezweren een grote geschiedenis, het christendom (of Islam), de tijdeloze identiteit van volkeren, die nu besmet zijn met vreemdheid. Misschien zou de besmetting beperkt of zelfs verwijderd kunnen worden.

Mensen denken, dat zij op een concrete situatie reageren, maar zij denken langs oude stereotypen. Dit is de nieuwe bedreiging van vrede in Europa, niet immigratie. Het is de taal van populistten binnen en buiten Europese parlementen, het is de taal van Poetin en Erdogan en

Orban, van evangelische predikanten in de VS en van Islamistische terroristen. Het is al een keer Europa's weg naar een ramp geweest, een illiberaal kabaal tegen de Verlichting.

Maar met ons vertrouwen in de Verlichting zo beschadigd door de bloedige geschiedenis van de twintigste eeuw – is die nog in staat ons een weg door de duizelingwekkende veranderingen van de komende decennia te tonen? Kan de verlichting nog als fundament werken voor het Westerse project in een tijd van snelle verandering?

Voor een antwoord op deze vraag moet men alleen over een van de soldatenbegraafplaatsen wandelen, zoals ik het vandaag heb gedaan. Hier woont het kosmopolitisme van de dood. Zijn wij in staat, dit in een kosmopolitisme van de levenden te transformeren? Zijn wij in staat een morele plattegrond voor dit nieuwe landschap te ontwerpen?

Everyone suddenly burst out singing;

zegt Siegfried Sassoon, een hoog gedecoreerd officier, die 1917 weigerde weer een wapen in de hand te nemen en naar een psychiatrisch ziekenhuis in Schotland werd gestuurd.

Everyone's voice was suddenly lifted;
And beauty came like the setting sun:
My heart was shaken with tears; and horror
Drifted away ... O, but Everyone
Was a bird; and the song was wordless; the singing will never be done.

Het is onze keuze of wij woorden aan dit lied willen geven, hoe wij reageren in deze historische situatie, hoe wij handelen, of wij de verandering van onze samenleving als een uitdaging aannemen en vormen, welk soort van maatschappij wij willen.

the singing will never be done.

De Elfnovemberlezing wordt georganiseerd door het Vlaams Vredesinstituut, Vredesstad Ieper en het In Flanders Fields Museum.